

ЗА СЕМАНТИЧНИЯ СРИВ ПРИ НАЗВАНИЯТА ОТ НАРОДНАТА БОТАНИЧЕСКА (ДЪРВЕСНА) ТАКСОНОМИЯ

АНА КОЧЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“ ПРИ БАН
anak@abv.bg

Резюме: Терминът семантичен сриг се употребява за пръв път в нашата езиковедска литература. Терминът е образен превод на френския, също образен, термин *glissement* (pl. *glissements*), който означава ‘хлъзгане’, ‘подхлъзване’, ‘плъзгане’, ‘пропадане’, ‘пъзене’, ‘спускане’, ‘преместване’, ‘промяна’, ‘смъкване’, ‘свличане’ (съответно в мн.ч.) и дава възможност да се отразят разместванията, които се извършват в семантичните пластове на езика, преди всичко в областта на народните таксономии. Семантичният сриг се извършва въз основа на сходствата на черти, притежавани от две растения. Съществуват случаи на директен семантичен сриг както и на индиректен (косвен, опосредствен) семантичен сриг. Теоретичните постановки са илюстрирани с много примери от българския език и от езиците на Европа. Статията търси връзка между енциклопедичното значение на имената за различните дървесни видове и тези със символична семантика.

Ключови думи: семантичен сриг, ботаническа таксономия, символично значение, дума

ON SEMANTIC COLLAPSE IN FOLK BOTANICAL (TREE) TAXONOMY

АНА КОЧЕВА

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
anak@abv.bg

Abstract: The author discusses the term ‘semantic collapse’ corresponding to the French *glissement sémantique* on the basis of material from folk botanical (tree) taxonomy. The main structural schemes underlying semantic breakdowns are shown. The theoretical assumptions are substantiated by numerous examples from the Bulgarian language and from the languages of Europe. The article looks for a connection between the encyclopedic meaning of the names for different tree species and their counterparts with symbolic semantics.

Keywords: semantic collapse, botanical taxonomy, symbolic meaning, words

Терминът **семантичен сриг**, с който се оперира тук, се употребява за пръв път в нашата езиковедска литература. Той още не е утвърден и би могъл да бъде заменен с друг. Проблемът не е в наименованието, а в него-

вото съдържание, на което очевидно е нужно да се обърне още внимание, тъй като фактите от лингвистична гледна точка са изключително любопитни и с основание будят интереса не само на изследователите терминологи, но и на широк кръг читатели.

Терминът **срив** (мн.ч. **сривове**) е образен превод на френския термин **glissement** (pl. **glissements**) (също образен), който означава ‘хлъзгане’, ‘подхлъзване’, ‘плъзгане’, ‘пропадане’, ‘пъзене’, ‘спускане’, ‘преместване’, ‘промяна’, ‘смъкване’, ‘свличане’ (съответно в мн.ч.). Всъщност той е компонент на съчетанието **семантичен срив** (от френската синтагма *glissement sémantique*, pl. *glissements sémantiques*), даващо възможност да се отразят разместванията, които се извършват в семантичните пластове на езика, преди всичко в областта на народните таксономии.

Във връзка с теоретичната постановка италианският професор от Университета във Флоренция А. Ночентини отбелязва: „Често се случва в народните таксономии един вид да получи име на друг подобен вид – това явление се отнася към семантичните сривове (терминът мой – А. К.). Мотивацията е свързана с външното сходство, което може да се изгради върху различни черти: формата на дървесните видове, на листата, на цвета на плодовете, на цветовете, на качеството на дървесината и т.н. Но трябва да се напомни, че в народните таксономии сривовете могат да следват неочаквани принципи по отношение на тези, които следват научните таксономии. Когато мотивацията е свързана с плода, най-честият случай е този, при който дивият плод приема името на домашния вид“ (ALE 2002: 50). Най-честият случай в българския език е дървесните видове и плодовете им да носят едно и също име: *круша* (дърво) и *круша* (плод). Несъвпаденията обикновено се получават, когато плодовете са малки и месести. Така например в ареала на названията за дървото *черница* се откриват и други наименования за плода: *барабонки*, *бобонки*, *грозде*, *дуди*, *къкли* (БДА/ВДА 2001: 431–432).

Семантичният срив се извършва, както вече бе посочено, въз основа на сходствата на черти, притежавани от двете растения. Водещи, разбира се, са особеностите, които има първият дървесен вид. Вторият „повтаря“ някои белези на първия. Вторият десигнат може да бъде както дървесен вид, така и някакво растение изобщо. **Пренасянето** на името може да се извърши без формални промени (по-рядко) или доуточняващо – чрез прибавяне на квалификационен епитет към основното наименование (**синтагматично**) или пък чрез прибавяне на **словообразователни** (дериватни) афикси (по-често).

Първият тип преход представлява **директен семантичен срив**, а последните два съставят случаите на **индиректен (косвен, опосредствен) семантичен срив**, тъй като за семантичните промени освен преносът, изразен терминологично с гръцки компонент *mèta* < *μετα* (‘след’; ‘със’; ‘заедно’; ‘между’; ‘промяна’), играе роля и използването на допълнителни граматични средства (РЧДБЕ/RChDBE 1982: 525). В този ред на мисли, ако изходното име за назования обект е означено като **номинат**, то вторичното преназоваване тук независимо как е оформено, е дефинирано като

метаноминат, т.е. облик, получен пряко или косвено (като номинационен мотив) по пътя на метонимията или метафората с различни средства.

На схемите по-долу знакът стрелка (→) означава 'към', т.е. отразява посоката на прехода. Дефинициите са съставени от мен въз основа на подобни дефиниции в речниците на Найден Геров I–VI т. и БЕР I VIII т. Ето и основните структурни схеми, по които се извършват семантичните сри-
вов:

1. Директен семантичен срив чрез пренос

1.1. Семантичен срив

'къпина' → 'грозде'

(първичен **номинат**) (вторичен номинат – **метаноминат**)

Номинат: *къпина*¹ Rubus. Бодлив пълзящ храст с черни и сочни плодове.

Метаноминат: *къпина*² Особен вид дребно грозде.

База за сравнение – форма и цвят на плода.

2. Индиректен семантичен срив

2.1. Изразен и чрез синтагматичен епитет:

2.1.1. Семантичен срив

'орех' → 'кестен'

Номинат: *орех*. Funclans regia. Дърво и плод.

Метаноминат: *див орех*. Раст. → *магарешки кестен*. Datura stramonium.

База за сравнение – формата на ядката.

3. Семантичен срив, изразен словообразователно (дериватно) чрез афикси

1.1. Семантичен срив

'орех' → 'кантарион'

Номинат: *орех*. Funclans regia. Дърво и плод.

Метаноминат, превърнал се в номинационен (ономасиологичен)

мотив: *орешак* (орех + 'ак) – растение кантарион. *Hypericum perforatum*.

База за сравнение – цвят на листата.

От комбинацията на тези основни структурни начини се получават най-различни названия.

Малко по-различен е случаят, когато родовото име на хиперонима се запазва, т.е. преход към име на друг плод няма, а епитетът е само с конкретизиращо значение за хипонима. Поради това тук не се занимавам със случаи, при които имената на хипонимите продължават да се употребяват заедно с тези на хиперонимите за означаване на различни видове, т.е. семантичен срив между тях няма. Епитетите разкриват само различни особености на основния десигнат: **вкус** (*кисели сливи*, *благи/сладки сливи*); **форма** (*близнè сливи*, *тамбучести сливи*, *кръгли сливи*, *ситни сливи*); **ре-**

зултат от ядене (сливи *дрисливи*); **произход и местонахождение** (*кюстендилски сливи, балкански сливи, чеченски сливи, маджаркини сливи, влашки сливи, гръцки сливи*); **некултивираност** (*магарешки сливи, кучешки сливи, диви сливи*); **цвят** (*модри сливи, зелени сливи, бели сливи, сини сливи, жълти сливи*); **време на зреене** (*есенни сливи, зимни/зимовки сливи*) и др. До уточняването на вида чрез епитета тук не води до съществена семантична промяна, защото родовото име продължава да присъства и при видовото название. И ако така детайлно привеждам епитетите за един казус, който отделям от темата, то е, за да посоча, че това са същите епитети, които участват в други случаи във вторичната номинация при семантични сринове.

За истински семантичен срыв следователно говорим, когато името на едно растение се подменя (директно или индиректно) с име на друго растение. За илюстрация от многобройните примери ще приведа няколко поярки:

- **дѝля** ‘дърво и плод’. *Cydonia vulgaris* (из цяла България). Названието мотивира словообразователно формите *дуля̀к* ‘вид по-траен есенен пъпеш’ (Плевенско), *дюля̀к* ‘пъпеш’ (Момчилградско); *доля̀к* ‘вид сочен пъпеш’ (Белослатинско) (БЕР/BER I 1971: 469).
- **зѝрзала** // **дзѝрзала** // **зарзалия** // **зерзалия** // **зерзелия** ‘дърво и плод’. *Prunus armeniaca* (Търновско, Пирдопско, Кюстендилско). Името мотивира словообразователно думата **зарзалия̀на** ‘дърво и плод’ – дива слива. *Prunus divaricate* (Странджа) (БЕР/BER I 1971: 609).
- **кѝстен** (СИ, Изт.) // **ка̀стин** // **кѝстан**, **кѝстан** (ЮЗ, СЗ) и други форми ‘дърво и плод’. *Castania vesca*; **кѝстен** ‘вид бяла много сладка тиква’ (Пловдивско). – Произв.: *воден кѝстен*. диал. ‘*джулюн*, *Тара патанс*’, *див кестен*. диал. ‘*конски кестен*. *Aeculus hippocastanum*’, ‘*дива краставица* *Ecballun elaterium*’ (Прилеп), *кестен̀ак*, *кестеня̀к*, *кѝстенче*, *кѝстенка* ‘сладка тиква с мека кора’ (Казанлъшко) (БЕР/BER II 1979: 344).
- **круша** ‘дърво и плод’. *Pirus communis*. Чрез съчетанието *земна круша* → ‘земна ябълка’ *Helianthus tuberosus* (БЕР/BER III 1986: 30).
- **леска** ‘дървесен храст, който ражда лешници’. *Corylus avellana*. През съчетанието *дива леска* достига до *водна ела*. *Alnus incana* (Геров/Ge-rov I 1975: 291) и *бяла елха*. *Alnus incana* (БЕР/BER III, 1986: 370).
- **пра̀скова** // **пра̀сква** // **пра̀ска** ‘дърво и плод’. *Prunus persica*. През съчетанието *дива праскова* достига до *див бадем*. *Amygdalus nana* (БЕР/BER V 1996: 603). По словообразователен път същият резултат (*Amygdalus nana*) е получен и с производното име *прасковина* (Софийско) чрез суфикса *-ина* (БЕР/BER V 1996: 603).

Примерите за семантичен срив в областта на народните таксономии могат да бъдат увеличени стократно, но не количествената характеристика стои в центъра на вниманието. Любопитно е да се види как българският материал по същество кореспондира с европейския. В подкрепа на тази идея се явява споменатият вече текст на Ночентини към карта 1. 63 от XLII, озаглавена „Prunellier, Терновник, Blackthorn, Schlehe, Endrino, Prüg-polo“ в *Европейския лингвистичен атлас* (ALE 2002: 49–83). Българският и европейският материал предоставят сериозни податки за сходство, което очевидно има всеобща лингвистична основа, т.е. явлението **семантичен срив** може да бъде разглеждано като **универсалия**. Тук не става дума само за подобната номинация на някои десигнати, а за сходния начин, по който човекът гледа на света. Отделните народи, въз основа на своя специфичен стопански, социален и културен живот, възприемат различно и назовават по различен начин едни и същи реалии. Успоредно с това обаче, в много случаи (поради влияние на културата на един народ върху друг или в крайна сметка и поради общия начин на възприемане на света) съвпаденията са изненадващо много и понякога неочаквано характеризират огромни ареали.

По отношение на имената на дървесния храст **трънка** (*Prunus spinosa*), който се отнася към семейство розоцветни (*Prunus domestica*), Ночентини сочи, че названията на растението са свързани: а) със закрънелите му **листа**, превърнати в **тръни**; б) със сока на киселите му **плодове**, който се използва за алкохолни продукти; в) със способността му да служи като **преграда** // **ограда** между пространствата. Растението не е типично за най-северните и най-южните части на континента – с много студен и много горещ климат. Етимоните на имената на храста са древни – откриват се в най-старите езици на Европа като праиндоевропейския, пракелтския, праславянския, прароманския и прагерманския.

Ночентини обръща внимание на единството между германските и славянските езици, „които образуват един голям непрекъснат ареал, в който индоевропейските названия все още се задържат. Растението е названо почти винаги по начин, в който участва индоевропейското *trn и който в славянската област означава най-вече **черния трън**“ (ALE 2002: 78).

Депресиативни епитети в романската езикова област се прибавят към наследниците на лат. *spīnus* // *spīna* ‘трън’: *мулешки*, *катърешки*, *копелски*, *вълчи*, *лисичи* [в превод] (срв. с български – *магарешки*, с руски – *чёртовский* ‘дяволски’).

В италианския ареал семантичните сринове се осмислят съобразно с религиозната визия: *черният трън* (*maugusa negra*) се противопоставя на *белия* (*maugusa bianca*), от който е направен венецът на Исус Христос.

Семантичен срив е налице и по отношение на имената на плодовете на трънката: в италиански – *peruzette* ‘малки круши’; *ribes grossularia* ‘гроздов храст’; *grate-cul* ‘шипков плод’ *chèvrfeuille* ‘кози листа’; в рум. *cor-codel* // *cucudel* // *corcoduş* ‘дива вишна’.

Семантичен сриг е налице, когато в редица английски диалекти трънът се нарича *цвете на май* (mayblossom) или *храст на май* (maybush), или когато приеме името на бъза – *elder*, т.е. ‘храст с малки черни плодове’. В този случай сригът е въз основа на сходствата на плодовете.

В славянските езици аналозите са очевидни: в български: *трънкослива*, *трънкосливка*, *бъзина*; в сърбохърватски – *глог*, *глогина*; в руски – *бузина*; в полски *černiowa jagoda*; в украински *терносльв* и т.н.

Изключително важно за системността на срига е следното наблюдение на Ночентини: „**Връзките** между всичките тези видове **се кръстосват** помежду си и образуват **мрежа**, която невинаги е лесна за разбиране. Връзката, която обединява вишневото дърво с трънката, се осъществява с посредничеството на дивата круша и на (плодните) храсти с червени плодове като дрян и глог. Връзката, която обединява крушовото дърво с трънката, се реализира с посредничеството на дивото крушово дърво и на плодните храсти (които са удължени и жълтеникави) – такива като горските ягоди и шипката. Не е трудно към тази **верига** да се прибави и краставицата, въпреки че на пръв поглед преходът между краставицата и трънката изглежда голям. Впрочем, трябва внимателно да увеличим следващия списък, като краят на айсберга се потопи в морето на ботаническата таксономия“ (ALE 2002: 69).

Единството на европейската народна флора, отразено в свързаността на народните таксономии, не се нарушава в случаите, когато в даден език липсва някакъв семантичен модел. Така напр. в български третият модел за метаноминиране на съществителното *трънка*, изграден върху идеята за храста като ‘ограда // преграда’ не е застъпен, въпреки че битово българите широко използват трънката за предпазване от чужди животни по селските дворове и планинските кошари. За това говорят различните облици на глагола *тръно́свам // тръно́сувам // тръно́сам* със значение ‘заграждам нещо с тръне, турям тръне по плетища; тръня, затрънявам’ (Геров/Gerov 1978 V: 367), където **трън** е ономаσιологичен мотив на глаголните форми. Косвено обаче, чрез *трънестия глог*, с който се идентифицира (срв. поговорката *От трън, та на глог*), той развива символичното (митологично) значение за ‘преграда на мъртвеца, да не се превърне в зъл дух (вампир)’: „*глог* 1. *Crataegus pentagina* – в растителния и митологичен свят на българите черният глог е растение, притежаващо необикновена магическа сила да прогонва всякакви зли сили и демони (вампири, самодиви и болестите чума, холера и епилепсия. С **трън** от глог се продупчва петата или коремът на мъртвец, за да не се превърне във вампир. Със същата цел върху гробовете се пали огън от глогови клони. През Мръсните дни стопаните поставят глогови храсти на комина, вратите и прозорците на къщата, за да се предпазят от караконджоли. Хората носят около шията си кръстчета от черен глог, за да се предпазят от зли очи и уроки. Ако човек пътува нощем и носи тояга от глог, той не може да попадне под въздействието на свръхестествените демонични сили. На Гергьовден стопаните украсяват котлето, в което ще се издои първото мляко, с глог, за да е плодovitа го-

дината. 2. Глог или Глогинко се назовава обредното лице, което е надарено със свръхестествена сила да вижда и убива вампири. Вярва се, че Глогинко е човек, заченат от баща вампир. С помощта на клон от черен глог той пробива в съботен ден гроба на вампира и го унищожава“ (БМ/ВМ 1994: 85).

От приведения текст става ясно, че в случаите, когато в българския език липсва определен семантичен модел с широко европейско разпространение (каквото е случаят със значението на **трън** / **трънка** ‘преграда’), той се компенсира с наличието на друг подобен, но вече в областта на символната семантика. Именно тя издига на най-високо йерархично равнище дървесните видове като дъба, явора, ореха, бора, кипариса и лозата, които са репрезентанти на идеята за световното (космическо) дърво на живота и познанието. Този най-разпространен растителен митологически символ за устройството на вселената у нас се превръща и в символ на традиционната българска народна култура.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

Статията е написана в рамките на проект: „Лингвогеографско изследване на взаимовръзката между българската и европейската диалектна лексика“ – ДН 20/11 от 11.12.2017 г., финансиран от ФНИ.

ЛИТЕРАТУРА

- БДА. ОТ 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. Ч. II. Акцентология. София, Издателска къща „Труд“.*
- БЕР I 1971: *Български етимологичен речник. Т. I. София, Издателство на БАН.*
- БЕР II 1979: *Български етимологичен речник. Т. II. София, Издателство на БАН.*
- БЕР III 1986: *Български етимологичен речник. Т. III. София, Издателство на БАН.*
- БЕР V 1996: *Български етимологичен речник. Т. V. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.*
- БМ 1994: *Българска митология. Енциклопедичен речник. София, 7М+Логис.*
- Геров I 1975: *Геров, Н. Речник на българския език. Т. I. София, Български писател.*
- Геров V 1978: *Геров, Н. Речник на българския език. Т. V. София, Български писател.*
- РЧДБЕ 1982: *Речник на чуждите думи в българския език. Колектив. София, Издателство на БАН.*

REFERENCES

- ALE 2002: *Atlas linguarum Europae. Volume I.6., sixième fascicule. Roma.*
- BDA. OT 2002: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. I–III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika. Ch. II. Aktsentologiya. Sofia, Izdatelska kashta “Trud”.*
- BER I 1971: *Balgarski etimologichen rechnik. T. I. Sofia, Izdatelstvo na BAN.*

- BER II 1979: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. II. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
BER III 1986: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. III. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
BER V 1996: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. V. Sofia. Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
BM 1994: *Balgarska mitologiya*. Entsiklopedichen rechnik. Sofia, 7M+Logis.
Gerov I 1975: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Т. V. Sofia, Balgarski pisatel.
Gerov V 1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Т. V. Sofia, Balgarski pisatel.
RChDBE 1982: *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Kolektiv. Sofia, Izdatelstvo na BAN.

✉ Доц. д-р Ана Кочева

Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Assoc. Prof. Ana Kocheva, PhD*

Department for Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

Публикувано: 30 септември 2019

Published: 30 September 2019